

ZENGİLER VE EYYÛBİLERDE İSTİHBARAT

Tülay YÜREKLİ*

ÖZ

Geniş coğrafi sahalara hâkim devletler ve büyük siyasi roller üstlenmek isteyen yöneticiler için istihbarat teşkilâtının geliştirilmesi ve güçlendirilmesi zorunluluktur. Merkezî idarenin kurulması, devlet nüfuzunun ülkenin her köşesinde tesisi, iç ve dış tehlikelerin önlenmesi, başka şeyler bir tarafa, iç ve dış istihbaratın gücüne ve işleyişine bağlıdır. Zengiler ve Eyyûbilerde de istihbarat şebekesi bu sebeplere bağlı olarak gelişme göstermiştir.

Zengiler ve Eyyûbiler döneminde, bilhassa Haçlılara karşı verilen mücadeleler istihbarat teşkilâtının kuvvetlendirilmesini gerektirmiştir. Atabeg İmâdeddin Zengi, oğlu Nureddin Mahmud ve Selahaddin Eyyûbî, iç ve dış istihbarata malzeme sağlayan bütün kaynaklardan ve haberleşme vasıtalarından yararlanmışlardır. Selahaddin Eyyûbî döneminde istihbarat görevlileri devleti meşgul eden Haçlı tehdidinin yanı sıra İsmâîlilerin düzenledikleri suikastler ve Fâtımî devlet adamlarının kurdukları komplolar karşısında önemli roller üstlenmiştir.

Bu çalışmada çoğunlukla Atabeg Zengi, Nureddin Mahmud b. Zengi ve Selahaddin Eyyûbî dönemleri üzerinden Zengiler ve Eyyûbiler döneminde istihbarata verilen önem, istihbaratın kaynakları, görevlileri ve yöntemleri ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Zengiler, Eyyûbiler, casusluk, berîd, posta

INTELLIGENCE ACTIVITIES IN THE ZANGIDS AND Ayyûbids PERIOD

ABSTRACT

The development and strengthening of intelligence organizations is imperative for states with large territories and the managers who decided to take on major political roles. The establishment of central administration and administrative infrastructures in every corner of the country, prevention of external threats, the other things to one side, depend on the power and the functioning of internal and external intelligence. The intelligence network in the Zangids and Ayyûbids period improved as a result of these processes. During the Zangids and Ayyûbids, the struggles against the Crusaders necessitated the strengthening of the intelligence agency. Atabeg İmâdaddin Zangi, his son Nuruddin Mahmud, and Saladin Ayyûbî, benefited from all sources and communication means that provided internal and external intelligence information. During the Saladin Ayyûbî period, the Ayyûbids spies played a crucial role against the crusader threat and the Ismailî assassinations and conspiracies of Fatimid statesmen. This study aims to evaluate the importance of the sources, duties, and procedures of intelligence, mostly through the periods of Atabag Zangi, Nureddin Mahmud b. Zangi and Saladin Ayyûbî, during the Zangids and Ayyûbids period.

Keywords: Zangids, Ayyûbids, intelligence service, postal office, barîd

* Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tulayyurekli@yahoo.com

Giriş

Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde posta ve istihbarat işleri, berîd teşkilâtı tarafından yerine getirilmiştir. Latince veredus kelimesinden alındığı söylenen berîd, posta, postacı, dört fersahlık mesafeyi ifade eden posta menzili ve posta menzili atı anlamına gelmektedir. Berîd teşkilâtı İslâm tarihinde ilk kez, İran ve Bizans posta sistemleri örnek alınarak Muaviye tarafından kurulmuştur. Emeviler döneminde ülkenin tamamında görev yapacak şekilde düzenlenen ve güçlendirilen berîd teşkilâtı (Uzunçarşılı 1988: 437, 442), Abbâsiler döneminde ihmal edilmiş ve eski önemini kaybetmiştir. Bununla birlikte bazı Abbâsî halifeleri bu teşkilâtı geliştirmeye dönük bir takım girişimlerde bulunmuştur (Yazıcı 1986: 380). Zaman içinde farklı şekilleri denenmiş berîd teşkilâtı, Büyük Selçukluların ilk zamanlarında, yalnızca resmî posta işlerini yürüten görev alanı sınırlı bir müesseseye dönüştürülmüştür. Sultan Alparslan “devlet şüphelye idare edilmez” düşüncesiyle bu teşkilâtı tamamen kaldırmıştır. Fakat İsmâîliler meselesinde devletin yetersiz kalması, istihbaratın canlandırılmasını zorunlu kılmıştır (Köprülü 2001: 35-36; Pehlivanlı 2002: 25-27; Kuşçu 2013: 403). Nitekim Nizâmülmülk (1987: 96, 127) istihbaratı devletin temel direklerinden kabul ederek ülke çıkarlarının korunabilmesi için güçlü bir istihbarat teşkilâtına sahip olmanın zarureti üzerinde durmaktadır.

Selçukluların bir kolu olan Zengiler döneminde berîd teşkilâtı tekrar önem kazanmıştır. İmâdeddin Zengi, ordunun plan ve stratejisini belirlemek, uzak-yakın devletlerin durumları hakkında bilgi edinmek ve bu bilgilerin ona en hızlı ve en doğru şekilde ulaşmasını sağlamak amacıyla istihbarat faaliyetlerine öncelik vermiştir. İbnü'l Esîr (1963: 78), Zengi'nin istihbarata verdiği önem hakkında, “çevre devletlerin durumlarına ve hâkimlerin haberlerine özen gösterir, hattâ hükümdarların yalnızken neler yaptığından haberdar olurdu. Bunun için çok masraf yapardı. Onun, Selçuklu sarayında, hükümdarın savaşta ve barışta, gece ve gündüz ne yaptığını bildiren adamları vardı. Her gün casuslarından pek çok kâsıd gelirdi. Devlet işlerinde en küçük meseleyi ihmal etmezdi. Küçük bilinmezse büyümesine engel olunmaz derdi” demektedir.

Zengi, ülkesinde ve devletinde yaşanan gelişmelerin gizliliğini korumak için gerekli tedbirleri almıştır. İbnü'l Esîr (1963: 78) bu konuda şunları yazmaktadır: “Hizmetindeki hiç kimsenin ülkeden ayrılması mümkün değildi. (Zengi) Derdi ki: “Ülke, etrafı çitle çevrili bostan gibidir. Çitin dışındaki girmeye çekinir. Ülkenin mahremiyetini ihlal eden kişi oradan çıkarsa ülkenin saygınlığı gider, düşmanı heveslendirir.”

Atabeg Zengi ülkenin mahremiyetini sarsacak hadiselerin önüne geçmek için sert önlemlere başvurmuştur. İbnü'l Esîr (1963:79), bu hususla ilgili olarak yukarıdaki kaydı verdikten sonra Zengi'nin, Mardin Artuklularına sığınan emiri Ebû Bekr'in iade edilmemesi üzerine Mardin'i kuşattığını ve bu kuşatma karşısında çaresiz kalan Artuklu Hüsameddin'in Zengi'den kurtulmak için Ebû Bekr'i Selçuklu sarayına gönderdiğini, fakat Zengi'nin Selçuklu hükümdarına hediyeler göndermek suretiyle emirin iadesini sağlayıp hapsedtiğini kaydetmektedir.

1. İstihbarat Görevlileri, Kaynakları ve Yöntemleri

1.1. Kâtibü's-sır ve Berîd Reisliği (Nazırlığı)

Zengiler ve Eyyübîlerde berîd teşkilâtı, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Divânü'l-inşâ (Divânü'r-resâil)'ya bağlı idi. İç ve dış yazışmalar, atama, görevden alma bu divânda görüşülürdü. Bu divân istihbarat ve casusluk işlerine de bakardı (Uzunçarşılı 1988: 367; Şeşen 2000: 249; Kuşcu 2013: 205). Eyyübîler döneminde Divânü'l-inşâ'daki uygulamalar Fâtımîler devrindeki uygulamalarla benzerlik arz etmekteydi. Fâtımîlerin son veziri Selahaddin Eyyübî idi. Onun en büyük yardımcısı Kâdî'l-Fâdil da bu divâna başkanlık yapmaktaydı. Kâdî'l-Fâdil, Eyyübî Devleti kurulduktan sonra da Selahaddin'in en önemli yardımcısı olmaya devam etti (Şeşen 2000: 250).

Fâtımî divânları, Abbâsî divânlarıyla benzerdir. Abbâsîlerdeki Divânü'r-resâil Fâtımîlerde Divânü'l-inşâ olmuştur. Fâtımîlerde Divânü'l-inşâ'nın başkanına sâhibu desti's-şerîf ya da eş-şeyhü'l-eccil denirdi. Eyyübîler bunlara ek olarak kâtibü'd-dest ve kâtibü'd-derc lakablarını da kullandılar. Eyyübîlerin mirasçısı Bahri Memlûklerde ise bu divanın başkanı, Kalavun döneminden itibaren kâtibü's-sır olarak bilindi (Kalkaşendî 1922: I:103-104; Rijâ 2005: 99). Fâtımîler ve Eyyübîlerde kâtibü'd-dest'in yedi yardımcısı vardı ki bunlara küttâbü'd-dest veya küttâbü'd-derc deniyordu. Bu kâtiplerin her birinin belirli bir görevi bulunuyordu (Kalkaşendî 1922:I: 104; Rijâ 2005:134-135, 136).

Divânın başkanı kâtibü's-sır, posta ve yazışmalardan sorumlu olup görevleri arasında sultana gelen postaları açmak, gerekli postacıları harice göndermek, menâvirlerin işleri, posta merkezlerinin bakımı, posta hayvanlarının temini, posta güvercini yetiştirmek, habercileri eğitmek, casusların seçimi, işleri ve idaresi yer alıyordu (Uzunçarşılı 1988: 367; Şeşen 2000: 249; Kuşcu 2013: 205).

Büyük Selçuklularda berîd reisine veya nazırına sâhib-i berîd denirdi. Sâhib-i berîd'in tayini hükümdara aitti. Her eyalette sâhib-i berîd bulunurdu. Bunlar güvenilir kişiler olup yeterince maaş alırlardı (Uzunçarşılı 1988: 44-45). Nureddin Mahmud b. Zengi, berîd reisliği veya nazırlığında bulunan kişilerin hizmetine pek çok memur vermiş ve bunların sadakatini sağlamak için bol maaşlar tahsis etmişti (Kuşcu 2013: 404).

1.2. Haberciler (berîd, neccâb, kâsîd, sâî)

Devletin örgütlediği berîd teşkilâtında resmî yazılar ve haberler, berîd, neccâbe, kâsîd ve sâî denilen haberciler tarafından iletilirdi. İstihbarat işi "çok nazik ve üstün bir iş" olduğundan haberciler güvenilir kişilerden seçilirdi. Zira "memleketin salâha kavuşması ve fesada uğramaması" onlara bağlı idi (Nizâmülmülk 1987: 96). Haberciler, güvenilir ve dürüst olmalarından başka zeki, feraset sahibi, yolculuğa ve tabiat şartlarına alışkın düzgün konuşan kişilerdi (Kalkaşendî 1922: I: 116; Huseyn 1986: 174).

Zengilerden önce mektuplar ve resmî evraklar atlı berîdlerle iletilirdi. Bu atların diğerlerinden ayırt edilmesi için kuyrukları kesilirdi. Zengiler bu iş için atın yanı sıra necib denilen hızlı ve dayanıklı develerden de istifade etmişlerdir (Kalkaşendî 1922: I, 116; Huseyn 1986: 174). Berîd işinde necib denilen deve kullanımının yaygınlaşmasından ötürü berîd vazifesiyle görevli kişiler için dönemin tarihi kaynaklarında neccâbe tabirinin kullanıldığını görüyoruz. Anonim Süryani Vekayinâmesi'nde (1933: 287; Coşkun: 1987: 16) Bire kuşatması sırasında Zengi'ye

Musul Kalesi dizdârı Nasıreddin Çakır'ın ölüm haberini “gece fırtına gibi koşan bir devenin üstündeki habercinin” getirdiği kaydedilir. İzzeddin Ferruḡşah'ın Gazze zaferini Selahaddin Eyyûbî'ye neccâblar müjdelemiştir. İbn Şeddâd (1978: III/I: 203) da el-Melikü'l Cevâd'ın Rakka'ya giderken, kardeşi Necmeddin'in onu tutuklamaları için Harezmlilere yazdığı mektubu taşıyan neccâba rastladığı ve bu neccâbın kendisini geçeceğinden endişelenerek Ane'ye hareket ettiğini yazmaktadır. Bu tarz örnekleri çoğaltmak mümkündür (Ebû Şâme 2002: I: 168; II: 62, 149, 229, 242).

Neccâb tabirinin yanı sıra berîd işiyle görevli kişiye Arapça kâsîd (çoğulu: kussâd) ve aynı anlama gelen sâi (çoğulu: suât) de denilirdi. Kalkaşendî (1922: I: 127) atlı berîd mevcut olmadığında kâsîdların devreye girdiğini kaydetmektedir. İbnü'l Esîr'e göre ilk kez kâsîd edinen Muizuddevle b. Büveyh'dir. Muizzuddevle, Bağdat'ta iken İsfahan'da bulunan kardeşi Rüküddevle b. Büveyh'e yeni haberler iletmek istemiş ve bunun için biri Şii diğeri Sünni iki kâsîd edinmiştir (Kalkaşendî (1922: I: 126). Bu iki kâsîd günde yaklaşık 40 fersah (yaklaşık 23 km) yürüyordu. Memlûkler döneminde mevkiblerde sultanın rikâbının önünde iki kâsîd yürürdü. Kalkaşendî, Timur'dan kaçan Sultan Ahmed b. Üveys'in ez-Zâhir Berkûk'a geldiğinde yanında kâsîdlar gördüğünü söylemektedir (Kalkaşendî 1922: I: 127).

Kâsîdlar atlı berîdlerin özürülü olduğu durumlarda; düşman engeline takılması, yerine ulaşmaması gibi hallerde, malattafa denilen resmî yazıları yerine ulaştırmakla mükelleftiler. Bunlar düşmanın şiddetine alışkın hızlı koşan çevik gençler arasından seçilirdi. Kâtibü's-sır, sultanın emriyle bunları görevlendirirdi. Aynı yazının iki, üç ya da daha fazlası yazılır her bir yazı farklı kâsîda verilir. Kâsîdlar düşmandan korktukları için genellikle gece yürürler, gündüz saklanırlardı. Bekçilerin onları duymamaları için gece yürüdüklerinde aralarında bir ok atışı kadar mesafe bulunur, gündüz uygun bir yerde buluşmak üzere anlaşır ayrılırlardı (Kalkaşendî 1922: I: 127).

Atabeg Zengi'nin Selçuklu sarayında bulunan casuslarından günlük pek çok kâsîd gelirdi. Aynı şekilde Selahaddin Eyyûbî'nin kâsîdları da faâldi. Selahaddin Eyyûbî sadece Divân-ı mezâlîmi topladığı vakitlerde kâsîdları kabul etmezdi (İbn Şeddâd 1317: 88; İbnü'l Esîr 1963: 87).

Haberciler yalnızca resmî evrak veya haber iletmezlerdi. Anonim Süryani Vekayinâmesi'nin müellifi (2005: 41), 1130 senesinde savaş meydanında öldürülen Antakyalı Bohemund'un kesik başını, Frank mızrakları, kalkanları ve eyerlerini İsfahan'daki Selçuklu sultanına götüren görevliler arasında habercinin de olduğunu yazmaktadır. İbn Bibi (1996: I: 147) de, Hüsameddin Salar'ın kızının yazdığı 72 beyitlik bir kâsîdeyi Musul'dan Sultan I. İzzeddin Keykavus'a bir kâsîdın getirdiğini, I. İzzeddin'in de kâsîda hil'at, binek hayvanı ve iki bin dinar bağışladığını söylemektedir.

1.3. Tamiyye Görevlileri

Orta Çağ'da resmî gizli ve önemli olan bütün yazışmalar düşmanın eline geçtiğinde anlaşılmasın için belirli bir şifreyle kaleme alınır. Bu şifreleme işi için Arapça “kör etme, gözlerini bağlama, anlaşılmaz hâle getirme” anlamına gelen (Mutçalı 1995:601) tamiyye tabiri kullanılırdı. Şifreyi çözene tercüman, şifreyi çözme işine de terceme ya da bilmecenin çözümü anlamına gelen keşfü'l-muamma denilirdi (Kalkaşendî 1922: IX: 230).

Tamiyye işinde takip edilen usûller Kalkaşendî (1922: IX: 231 vd.) tarafından kaydedilmiştir. Müellifin kaydına göre bu iş için iki ana usûl vardı. Bu usûllerden ilki, sadece uzmanların çözebileceği eski yazıları kullanarak yazıları şifrelemek, diğeri, bu birimdeki görevlilerin icat ettikleri alfabe ve şekillerle yazıları kodlamaktı. İkinci usûlde takip edilen yöntemler şöyleydi:

1- Kummî yöntemi. Bu şifreleme işleminde belirli bir harfin yerine başka bir harf konulur ve mektup bu usûl takip edilerek yazılırdı. Şifreleme işinde kolaylık sağlansın diye birbirinin yerine kullanılan harfler yan yana getirilerek aşağıdaki beyit içinde söylenirdi.

كَمْ أَوْ حَطِّ صَيْلًا لَهُ دَرْ سَعٍ فِي بَرْ خَشٍ غَضُّ ثَج تَدْفَقُ

2- Kelimeyi tersinden yazmak. Örneğin محمد (Muhammed) ismi, dal harfinin başa alınmasıyla دمحم şeklinde yazılırdı.

3- Bir kelimenin ilk harfini ikinci harfin yanına almak ve bunu cümledeki bütün kelimelere uygulamak. Örneğin; محمد اخر على cümlesi عويل حمد خا عويل şeklinde yazılırdı.

4- Kelimeyi sayılarla ifade etmek. Her harfin sayısal bir değeri bulunuyor ve kelimeler bu sayılarla yazılıyordu. Örneğin محمد (Muhammed) ismi Arapça sayılarla şöyle yazılmaktaydı: erbaun (40), semaniye (80), erbaun (40), erba (4).

5- Harflerin ifade ettikleri sayıları başka harflerle yazmak. Örneğin محمد (Muhammed) ismi ابو لى لى şeklinde yazılırdı. Lam ile ye'nin toplamı kırktır ve kırk, mim harfidir. Be ve vav seksendir ve seksen, ha harfinin değeridir. Elif ve cim dördttür ve dört, de harfidir.

6- Her bir harfin erkek ve diğeri isimlerle ifade edilmesi.

7- Harfleri ayın 28 konağına göre ebced harfleriyle ifadelendirmek. Elif Şuratîn, be Batîn, cim Süreyya gibi.

8- Ülke, ağaç, meyve, kuş resimleri ile kodlama. Harfler, icat edilen şekillerle yazılırdı. Bu icat edilen alfabe normal alfabe düzeninden farklıydı. Her bir harfin altına farklı şekiller çizilir, kelimelerin arasına nokta, çizgi, daire veya yumurta şeklinde işaret konulurdu.

Atabeg Zengi'nin tamiyye görevlileri mevcuttu. İbnü'l Esîr (1987: X: 511; 1963: 36-37), Zengi'nin Nusaybin kuşatmasını anlatırken Artuklulara ait bir posta güvercinin yanlışlıkla Zengilerin eline geçtiğini ve bu güvercinin taşıdığı mesajın çözülerek değiştirildikten sonra tekrar bir güvercin kanadında Nusaybin'e gönderildiğinden bahsetmektedir.

Şifrelendirilen resmî yazılarda kimi zaman gönderenin parolası (alâmet) da bulunurdu. İbnü'l Esîr (1987: X: 513), Musul hâkimi İzzeddin b. Porsukî ile Halep kalesi valisi Kuman arasındaki parolanın ceylan resmi olduğunu ve bunu bizzat İzzeddin b. Porsukî'nin çizdiğini söylemektedir.

1.4. Casuslar

Arapça “cess” kökünden “gözetleyen, araştıran” anlamında isim olan casus kelimesi, “düşmanın sırlarını araştırıp bilgi sızdıran, düşman içinde çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişi” anlamına gelmektedir. Bu faaliyet sırasında göz önemli bir görev icra ettiğinden Arapçada casusa göz anlamına gelen ‘ayn (çoğulu: ‘uyûn) da denmiştir (Kallek 1993: 163).

Nizâmülmük (1987: 110) memleket ve halkın iyiliği için casuslar göndermeyi ve bu konuda tedbir almayı hükümdarın görevleri arasında sayar ve bunun gerekliliğini şöyle açıklar: “Dünyanın dört bir köşesine tüccar, seyyah, sufi, eczacı ve derviş kılığında casuslar göndermek ki bunlar duydukları her şeyi haber olarak getirmeli ve ülkelerin durumları hiçbir şekilde meçhul kalmamalıdır. Çoğu zaman valiler, arazi sahipleri, memurlar ve emirler muhalefete ve isyana kalkışmışlardır. Casuslar ulaşır haber getirdiklerinde padişah zamanında hazırlık yaparak hareket eder ve aniden isyankârların üzerine çullanır.”

Kalkaşendî (1922: I: 123 vd.) casuslarda aranan özellikler ve casuslara yönelik muameleler konusunda bilgi vermekle birlikte bunlar daha çok öğüt niteliği taşıyan öneriler dizisidir. Müellifin verdiği bilgilere göre casus, dürüst, zeki, kurnaz, hile ve aldatma yöntemlerini bilen, gideceği ülke ve halk hakkında bilgi sahibi, gideceği ülkenin diline vakıf, yolculuğa alışkın, sabırlı ve bedenen güçlü olmalıdır. Herhangi bir sebeple düşmana yakalandığında kimliğini itiraf etmemeli, ülkesi ve hükümdarı hakkında bilgi vermemeli, ülkesindeki zayıflıklardan söz etmemelidir. Bu şartları taşıyan casuslara sevgi ve iyi niyet gösterilmeli, maaşları zamanında verilmeli ve sadece kendisine değil ailesine de ihsanda bulunulmalıdır. Casus öldüğünde ailesine bağışta bulunulmalı ve yerine ailesinden biri geçirilmelidir. Görevini başarıyla yerine getiremeyen casuslara, daha sonraki işlerde fayda sağlayabilecekleri hesaba katılarak muamelede kusur edilmemelidir. Casuslar göreve gittiklerinde birbirlerini tanınamalı, hükümdarla aralarında vasıta olmamalıdır. Eğer bu mümkün değilse hükümdar casuslardan birini hâslarından yapmalı ve aradaki bağlantıyı o üstlenmelidir. Askerlerden hiçbiri casusları bilmemelidir. Görevden dönen casusların her biri ayrı ayrı dinlenilmelidir; birinin duyduğunu ve gördüğünü diğeri görmemiş ve duymamış olabilir. Casuslardan biri zillet hâlinde görülürse bu zillet örtülmeli ve casusa herhangi bir ceza verilmemelidir; yalnızken ona düşmana taraf olmanın vebalini ahirette ödeyeceği hatırlatılmalıdır. Casus şayet kötü haberler getirdiyse sert muameleden kaçınılmalıdır. Her türlü önleme rağmen ülkelere, ordulara casusların girmesini engellemek mümkün değildir. Bu nedenle mümkün olduğu kadar sırların saklanmasına özen gösterilmeli ve bu konuda utanık olunmalıdır.

Orta Çağ'da casusların temel görevi, görev yaptıkları yer, ülke ve devlet hakkında bilgi toplayıp merkeze ulaştırmak ve düşman içinde her türlü yıkıcı faaliyetlerde bulunmaktır. Bununla birlikte ihtiyaca göre bunlardan çok farklı görevleri de üstlenmişlerdir. Örneğin, Trablus'ta Benu Ammâr'ın casusları, bütün ülkelerdeki kitapları satın almakla vazifelidiler (Cahen 2010: 343).

Yakın Doğu'da kurulan Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde casusluk işine önem verilmiştir. Haçlıların Doğu'ya gelişiyle Türk-İslâm Devletleri dikkatlerini yeni gelişmelerin yaşandığı merkezlere kaydırmıştır. Neler olup bittiğini anlamak, Haçlılar hakkında bilgi akışını sağlamak için casuslara müracat etmişlerdir. Willermus Tyrensis (2016: 187-188), Haçlıların Antakya'yı kuşattığı haberi her yere yayılınca Türk hükümdarların pek çok casus gönderdiğini, bu casusların kendilerini Grek, Suriyeli veya Ermeni olarak takdim edip farklı dilleri anladıkları için konuşurken âdet ve davranışları konusundaki rollerini iyi oynadıklarını ve böylelikle Haçlıların arasında kolaylıkla saklandıklarını yazmaktadır.

Atabeg Zengi, Büyük Selçukluları, komşu devletleri ve hilâfet merkezini kapsayacak şekilde güçlü ve geniş bir casusluk şebekesi kurmayı başarmıştır. Bu casuslar, bütün gelişmelerden Zengi'yi haberdar etmişlerdir (İbnü'l Esîr 1963: 78). Zengi bilhassa Suriye'deki faaliyetleri ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun fethi sırasında pek çok casustan yararlanmıştı. Kaynaklar, 1138 senesinde Şeyzer, Bizans kuvvetleri tarafından kuşatılınca, Zengi'nin bir yandan hafif donanımlı birliklerle Şeyzer'e yaklaşarak imparatoru korkutmaya çalıştığını, bir yandan da Urfa ve Antakya Haçlılarını Bizans imparatoruna karşı kışkırtmak için casusları aracılığıyla faaliyete geçirmiş olduğunu belirtirler (İbnü'l Esîr 1987: XI: 37; Demirkent 1994: II: 123). Yine kaynaklarda Zengi'nin, II. Joscelin'in Urfa'da bulunmadığı bir sırada kuşatmayı kararlaştırdığı, bu ânı haber almak için Urfa içine ve civarına birçok casus gönderdiği ve bu casusların Harran'da toplandığı konu edilmektedir. Bu casuslardan biri, Cafer oğlu Fazlullah olup casusların reisliğini üstlenmiştir (Anonim Süryani Vekayinâmesi 2005: 51; İbnü'l Adîm 1954: II: 279; Demirkent 1994: II: 141,143). Diğer bir casus da Musullu Musa adındaki müezzindir. İbnü'l Adîm'in (Sevim 1989: 163-164), casus kimliğini açıkça kaydetmediği fakat faaliyetlerinden ötürü Zengi'nin casuslarından biri olarak düşündüğümüz bu şahıs, Urfa'nın fethinde büyük yararlılık sergilemiştir. Fiziken Ermeni'ye benzeyen Musa, Ermeniler gibi giyenerak kuşatma sırasında Urfa'ya sızıp, Zengi kuvvetlerinin zaferi elde ettiği sanısını vermek için camide ezan okumuş ve ezanı duyan düşman kuvvetleri savaşı kaybettiklerini düşünerek mücadeleden vazgeçmiştir. Musa bu başarısından ötürü, Atabeg Zengi tarafından bir köyle ödüllendirilmiştir. Nureddin Mahmud b. Zengi de benzer şekilde pek çok olayda casuslarını devreye sokmuştur (İbnü'l Esîr 1963: 102; 1987: XI: 137-138).

Zengiler ve Eyyûbîlerin hâkim olduğu coğrafya farklı dinî grupları bir arada barındırmaktaydı. Müslümanlardan sonra, en büyük kesimi Hristiyanlar teşkil etmekteydi. Hristiyan varlığı, Haçlılar için casusluk işinde büyük bir avantajdı. Kurnaz bir şahsiyet olan I. Bohemond, Antakyalı dindaşları Ermeniler arasından casuslar tayin etmişti. Bu casusların arasında, Yağısıyan'ın noterlik işlerini yapan Beni Zerra ailesine mensup zırh yapımında usta Firuz adlı Ermeni, I. Bohemond'a hemen her gün şehrin durumu ve Yağısıyan'ın kararları hakkında bilgi veriyordu (Willermus Tyrensis 2016: 210-211). Lübnan dağının Marunileri, Haçlılar Lübnan sahili boyunca yorgun bir vaziyette ilerlerken Haçlılara çok gerekli olan rehberleri ve erzakı temin etmişler ve daha sonra Kudüs Haçlı Krallığı'na savaş meydanlarında kendini ispatlamış bir okçu birliği vermişlerdi (Hitti 1972: 258). Kudüs'ün fethinden sonra Kudüslü bir grup Hristiyan da Kudüs valisinin Selahaddin Eyyûbî'ye şehirde müdafaa için yeterli silah ve zahire olmadığını bildiren mektubunu her nasılsa elde etmiş ve bu mektubu Haçlılara götürürken şüphe çekmeleri üzerine Kaymaz tarafından Şeria Vadisi'nde durdurulup sorgulanmış ve ardından da öldürülmüşlerdi (İbn Şeddâd 1317: 182; Şeşen 2000: 187). Kudüs üzerine yürümek isteyen Arslan Yürekli Richard'ın yanında da yerli Hristiyanlardan casusları bulunuyordu (İbn Şeddâd 1317: 208-210; İbnü'l Esîr 1987: XII: 73-74; Şeşen 2000: 199-200, 285-286). Yukarıda sözünü ettiğimiz üçüncü hadiseden yola çıkarak Eyyûbî devlet görevlilerinin, Hristiyanların Haçlılar adına çalışabileceklerini göz önünde bulundurdıkları ve bu hususta temkini elden bırakmadıkları sonucuna varılabilir. Aşağıda değineceğimiz gibi, Selahaddin Eyyûbî'nin de yerli Hristiyanlar arasından casusları vardı.

Haçlı savaşları esnasında iki tarafın da birbirlerinin sırlarından, planlarından haberdar olmak için her türlü yola müracaat ettikleri muhakkaktır. Ancak Selahaddin Eyyûbî'nin Antakya Prinskepsi'nin karısı Sibylle'yi casusu kılması mühimdir. Sibylle, kendisine gönderilen pek çok hediye mukabilinde ailesinde ve ülkesinde yaşanan gelişmeleri Selahaddin'e bildirmiştir (İbnü'l Esîr 1987: XII: 22; Runciman 2008: II: 359, 395; Şeşen 2000: 135-136).

Selahaddin Eyyûbî istihbarat içinde pek çok vasıttan istifade etmeyi bilmiştir. Bu vasıtalarından en ilginç, Dimaşklı hırsızlardır. Selahaddin, Haçlıların Akka kuşatması sırasında Haçlı askerlerini kaçırmaları için Dimaşklı hırsızlardan üç yüz kişilik bir grup oluşturmuştur. Bu hırsızlar Haçlı karargâhına yakın yerlerde dilencilik yapıyor, buldukları ilk fırsatta haçlıların atlarını ve kumaşlarını çalıyor, gece ansızın çadırlara girip uyku anında askerlerin boğazına bıçak dayayarak uyandırıyor ve işaret diliyle sesiz olmalarını söyleyerek kaçırıp merkeze getiriyorlardı (İbn Şeddâd 1317: 153,185; Ebû Şâme 2002: IV: 149).

Casuslar devlet büyüklerinin ve diğer görevlilerin takip ve kontrolü, devlet içinde yaşanan olayların hükümdara bildirilmesi gibi iç istihbaratın gereklerini de yerine getirmişlerdir. Atabeg Zengi devlette yaşanan en küçük gelişmelerden haberdar olurdu; ona göre "küçük bilinmezse, büyüğün önüne geçilmezdi" (İbnü'l Esîr 1963: 78). Selahaddin Eyyûbî'nin casusları da devlet büyüklerini izlemiş ve denetlemiştir. Örneğin, Selahaddin Harran'da hastalanınca ölümünü bekleyen ve akabinde Dimaşk'ı zaptetmeyi planlayan amcazadesi Nasıruddin b. Şirkuh'u rivayete göre Dimaşklı casusu en-Nasîh b. El-Amid'e zehirleterek öldürtmüştür (İbnü'l Esîr 1987: XII: 409).

Eyyûbî prenslikleri istihbaratta casusluk faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. İbn Bibi (1996: I: 207), Eyyûbî prensliklerinin casusluk işine bu denli eğilmelerini onların uyanık ve akıllı olmalarıyla açıklayarak şöyle demektedir: "Şam meliklerinin ve yöneticilerinin akıllı ve uyanık yönlerinden birisi, her zaman dünyanın bütün ülkelerine bilhassa Rum ülkesinde casuslar buldurmalarıydı. Bu casuslar casusluk yaptıkları ülkelerin ileri gelenlerinden ve itibarlı kişilerden bazılarını, malla vaatle kendi tarafına çekerler, yönetim merkezinde ve diğer yerlerde olup bitenleri her yönüyle kaleme alırlar ve merkeze ulaştırırlardı."

1.5. Selahaddin Eyyûbî'ye Karşı Düzenlenen Komplolar ve Suikastler Karşısında Eyyûbî Casusları

Selahaddin Eyyûbî döneminde Eyyûbî casuslarının en mühim başarılarından biri, Fâtımî devlet adamlarının Haçlılarla ve İsmâîlîlerle müttefik olup Selahaddin Eyyûbî'ye yönelik düzenledikleri planları bozmaları olmuştur. Bu planlardan ilki, Haçlılarla iş birliği içinde bulunan Kahire'de Sarayağası Sanîat el-Mülk Cevher ve yandaşları tarafından 1169 yılında düzenlenmiştir. Bunlar, Haçlıları Bilbis veya Dimyat üzerine sefer yapmaları için kışkırtıyorlardı. Planlarına göre, Selahaddin Eyyûbî Haçlıların gelmesi üzerine bir miktar kuvveti Kahire'de bırakıp Haçlılar üzerine yürüyecek, onlar da şehirde isyan çıkarıp Selahaddin'in askerî birliklerini bertaraf edeceklerdi. Selahaddin gelişmelerden haberdar oldu ve adamlarına dikkatli olmaları hususunda emirler verdi. Bu esnada, Selahaddin'in muhtemelen casuslarından bir Türkmen, Bilbis yakınlarında elinde iki yeni ayakkabı tutarak giden birini gördü. Ayakkabının kullanılmamış olmasından şüphelenip adamı yakalayarak Selahaddin'e

getirdi. Ayakkabılar söktürülünce içinden Haçlıların kralı Amury'e yazılan bir mektup bulundu. Soruşturmalar neticesinde mektubu yazanın Cevher olduğu tespit edildi. Bunun üzerine Cevher tutuklanarak öldürüldü (Bundârî 1971: I: 82-83; Ebû Şame 2002: II: 82; Şeşen 2000: 44).

Selahaddin Eyyûbî'ye karşı ikinci bir plan, Mart-Nisan 1174 tarihinde Umâret el-Yemenî ve arkadaşları tarafından hazırlanmıştır. Umâret ve yandaşları, saraydaki Fâtımîlerle, Kudüs Haçlı krallığıyla, Sicilya Normanlarıyla ve İsmâîlîlerin lideri Reşideddin Sinan'la ortak hareket ediyorlardı. Selahaddin Eyyûbî bu entrikayı Frenk ülkesindeki casusları aracılığıyla öğrenince aralarına kendi casuslarını yerleştirdi. Bu casuslardan biri, fıkıh âlimi vaiz İbn Necâ idi. İbn Necâ her gelişmeyi Selahaddin'e haber veriyordu. Selahaddin ona yaptıklarından ötürü pek çok mal verdi. Entrikacıların planı gereği Suriye'deki Haçlıların elçisi bir hediye ve mektupla Selahaddin'e geldi fakat asıl amacı bu gizli planı hazırlayanlarla buluşmaktı. Selahaddin bazı yerli Hristiyanları Haçlılara gönderiyor, onların elçileri de Selahaddin'e geliyordu. Selahaddin güvendiği bir Hristiyan'ı elçinin peşine taktı ve elçinin kimlerle ne için bir araya geldiğini öğrendi. Bunun üzerine planı tertip edenler tutuklanıp idam edildi (Bundârî 1971: I: 147-148; İbnü'l Esîr 1987: XI: 320-321; Ebû Şame 2002: II: 185-190; İbn Kesîr 2000: XIII: 118; İbn Kesîr 1998: XVI: 474 vd; Şeşen 2000: 50-51).

Eyyûbî casuslarını meşgul eden diğer bir mesele de İsmailî fedâiler olmuştur. Orta Çağ'da Orta Doğu'da kurulan devletlerin üst düzey devlet adamları rakiplerini en kestirme yoldan ortadan kaldırmak için zaman zaman bölgedeki İsmailî fedailerini kiralamışlardır. Bundârî (1999: 195) rivayetlerden yola çıkarak, Atabeg Zengi'nin de, Sultan Mesud'un Davud b. Mahmud'u Şam'a göndermek istemesi üzerine Şam İsmâîlîlerinden birini tayin edip Davud'u öldürtmeyi planladığını kaydetmektedir. Bu kaydın haricinde Zengi'nin İsmailîlerle irtibat kurduğuna ilişkin kaynaklarda başka bir bilgi mevcut değildir.

Tarihî kaynaklarda fedailer söz konusu dönem içinde en çok Selahaddin Eyyûbî'ye düzenledikleri suikastlerle anılmaktadır. Selahaddin'e karşı İsmâîlîlerin ilk suikast girişimi, Aralık 1174 veya Ocak 1175'te Halep kuşatması sırasında gerçekleşmiştir. Nureddin Mahmud b. Zengi'nin ölümünden sonra oğlu Meliküs-Salih'in nâibi Gümüştegin, İsmâîlîlerin lideri Reşideddin Sinan'a haberciler yollayarak toprak ve para karşılığında Selahaddin'e suikast düzenlenmesini istemiştir. Karargâha sızan suikastçiler, komşuları Ebu Kubeys Kalesi hâkimi Humartegin tarafından tespit edilmiş, sorguya çekildikten sonra derhal idam edilmişlerdir (İbnü'l Esîr 1987: XI: 335-336; Lewis 1953: 239; Lewis 2014: 495).

Selahaddin Eyyûbî'ye yönelik ikinci İsmailî suikast girişimi Azaz kuşatması (14 Mayıs 1176) sırasında düzenlenmiştir. Kuşatma sırasında Selahaddin Eyyûbî, emirlerinden İzzeddin Çavlı'nın çadırındayken asker kıyafetindeki fedailerin saldırısına uğramış, neyse ki elbisesinin altında taşıdığı gizli zırh sayesinde ölümden kurtulmuş, yalnızca yüzünden yaralanmıştır. Suikasti tertip eden İsmailî fedailer ise birer birer yakalanıp öldürülmüştür. Kaynaklar, ilkinde olduğu gibi bu suikasti tertipleyenin de Gümüştegin olduğunu söylemektedir (Bundârî 1971: I: 210-212; İbnü'l Esîr: XI: 344-345; Ebû Şame 2002: II: 229; Lewis 1953: 239-240; Şeşen 2000: 66-67). Bu hadiseden sonra Selahaddin, suikast olasılığına karşı otağının etrafını bir duvarla çevirtmiş,

herkesin yanına kadar gelmesine izin vermemiş ve halkın karşısına bir takım önlemler olarak çıkmıştır (Bundârî 1971: I: 210-212).

Selahaddin Eyyûbî ile Reşideddin Sinan arasındaki ilişki 1176 senesinde yapılan barıştan sonra dostane bir sürece girmiştir. Mazaherî'nin (1972: 135) verdiği bilgiye göre Reşideddin Sinan bu barıştan sonra, bütün hileleri ve kılık değiştirme yöntemlerini bilen suç işlemeye hazır birçok kimselerden ve önemli bir posta güvercini şebekesinden kurulu casusluk ve haberleşme servisini Selahaddin'in emrine vermiştir.

Zengilerin Halep ve Musul kolları, Selahaddin Eyyûbî'ye karşı İsmâîlîlerle zaman zaman irtibata geçmişlerdir. Selahaddin bu durumu 1181-1182 senesinde Halife'ye gönderdiği mektubunda dile getirmiştir (Ebû Şâme 2002: III: 55, 57).

Haçlı yöneticileri de hasımlarını ortadan kaldırmak için İsmâîlî fedailerle iş birliği yapmışlardır. Sûr hâkimi Conrad iki İsmâîlî suikastçi tarafından öldürülmüştür. Bu suikastçileri azmettirmekle ithaf edilenler arasında Selahaddin Eyyûbî'nin de adı geçmektedir. Runciman, bu hadiseye Selahaddin'in adının karıştırılmasının imkânsızlığı üzerinde durmaktadır. Ona göre bunun nedeni, Selahaddin'in Sinan'la iyi ilişkiler kurmasıdır. Rivayete göre Sinan, Conrad'ın başını Selahaddin'e hediye etmiştir. Bir başka rivayete göre, bu iki suikastçi Haçlı karargâhından hızlıca çıkarak Selahaddin'in karargâhına girmiş ve Conrad'ın başını ve kılıcını Selahaddin'in ellerine teslim etmiştir. Bir diğer rivayete göre ise Selahaddin, Conrad'ın öldürüldüğünü duyunca çok sevinmiş, bu iki suikastçiyi huzuruna kabul etmiş, onlara hil'atler verip ihسانlarda bulunmuş, bütün şehirlerde dârü'l-dave yapmalarına izin vermiş ve Sinan'a değerli hediyeler göndermiştir. Sıbt, Aslan Yürekli Richard'ın Conrad'a karşı bu hadisede yardımlaşmak için Selahaddin'le yazıştığını söylemektedir (Aşrî 1983:167-172; Pages 2007: 114 vd; Runciman 2008: III, 57-58; Lewis 2014: 498-499). İbnü'l Esîr'e (1987: XII: 71-72) göre Selahaddin, Sinan'ı, Conrad ve Aslan Yürekli Richard'ı öldürmesi için teşvik etmiştir.

Memlûk hâkimiyetinin kurulmasından sonra İsmâîlîlerin işleri, divânu'l-inşâ'ya bağlanmıştır. İbn Battûta (2000: II: 116), Halep'ten Dımaşk'a giderken Kuseyr, Sahyûn ve İsmâîlî kalelerine- Kadmus, Meyneka, Ulayka, Masyâf ve Kehf-uğradığını söyleyerek “Bunlar Melik Nâsır'ın okları gibidirler. Melik kendinden kaçarak Irak yahut başka yerlere sığınan düşmanları onların aracılığıyla bitirir. Sultan birini öldürtmek istediğinde bunlardan birini gönderir. O şahıs işini başarıyla ifa edip dönünce para onun olur. Ölürsa oğluna kalır” demektedir.

1.6. Elçiler

Nizâmülmülk (1987: 138-139) elçilerin gönderilmesinde “100 sır ve maksat vardır” diyerek elçilerin gittikleri ülkenin coğrafi özellikleri, stratejik noktaları, zenginlikleri, ekonomik durumu, âdetleri, hükümdarın kişiliği ve uğraşları vb. konularda en ince detaylara varıncaya kadar gözlem yaptıklarını ve dönüşte bunları hükümdara rapor ettiklerini belirtmektedir. Nitekim Şemsüddeve Turan Şah'ın Nubya (Kuzey Sudan) kralına gönderdiği Mesud adlı Halepli elçi, Nubya'nın başkenti Dunkula'yı, halkını, hükümdarını gözlemlemiş bunlarla ilgili gördüklerini Turanşah'a detaylı bir şekilde rapor etmiştir (Abû'l Farac 1999: II: 416). Arslan Yürekli Richard da, Akka kuşatması sırasında Eyyûbî ordusunun kuvvetini anlamak için, meyve, kar ve yiyeceğe ihtiyacı olduğu bahanesiyle Selahaddin Eyyûbî'ye sık sık elçiler yollamıştır. Selahaddin de Haçlıların iç durumunu anlamak için kendi adamlarıyla Richard'a

istediklerini göndermiştir (İbn Şeddâd 1317, 154; Ebû Şâme 2002, IV, 189; Abû'l Farac 1999, II, 455; Şeşen 2000, 171; Şeşen 2002, 208-209).

Elçilerin istihbarat faaliyetlerinde üstlendikleri bu görevlerden ötürü Nizâmülmük (1987: 137) elçilere ülke sınırlarına girişlerinden saraya ulaşınca kadar memurların refakat etmesini, elçilerin geçtikleri şehirlerin mamur olmasını, konakladıkları yerlerde iyi muamele görmelerini ve dönüşlerinde de aynı usûllerin takip edilmesini önermektedir. Atabeg Zengi, ülkesinin mahremiyetine özen gösterir, dikkatini ülkesine girip çıkan elçilere yöneltirdi. Elçiler Zengi'nin ülkesine girdiğinde casuslar Zengi'yi derhal haberdar ederdi. "Herhangi bir ülkenin elçisi onun izni olmadan ülkesinden geçemezdi. Ülkesinden geçişine izin verdiği elçinin yanına ona eşlik edecek ve onun reyadan biriyle bir araya gelmesine izin vermeyecek birini görevlendirirdi. Elçiler onun ülkesine girer çıkar ancak hiçbir şey öğrenemezlerdi." (İbnü'l Esîr 1963: 47; Abû'l Farac 1999: II: 382).

1.7. Tercümanlar

Haçlı büyükleri, elçiler, esirler veya mültecilerle irtibat kurma işi tercümanlara düşmekteydi. Tercüme işi pek hassas olduğundan tercümanın her şeyden önce güvenilir olması gerekiyordu (İbn Şeddâd 1317: 163,195; Şeşen 2000: 169)

Haçlılar ve Batılı tüccarlar için Arapça'nın öğrenilmesi şarttı. Sayda hâkimi Arnut Renaud de Sidon (İbn Şeddâd 1317: 80; Runciman 2008: II: 266; Şeşen 2000: 139), 1164-1172 yılları arasında Nureddin'in esiri olan Trablus kontu III. Raymond (İbn Cübeyr 2003: 231; Runciman 2008: II: 266), Tibnîn emiri IV.Humfroi dt Toron (İbn Şeddâd 1317: 173, 195, 198; el-Rebiî 1994: 429; Runciman 2008: III: 52), Şakif hâkimi (İbn Şeddâd 1317: 80) ve Willermus Tyrensis (Runciman 2008: II: 266) Arapça biliyorlardı. Haçlı büyüklerinin dışında devlet memurlarından bazıları da Arapça konuşup yazıyorlardı (İbn Cübeyr 2003: 223).

Eyyübîlerin ve Haçlıların kendisine itimâd ettiği güvenilir tercüman, sahildeki Haçlıların büyüklerinden İbnü'l Henfri (IV. Humfroi dt Toron) idi. İbn Şeddâd'ın (1317: 173, 195, 198) birkaç kez bizzat gördüğü bu şahıs, aynı zamanda Arslan Yürekli Richard'ın elçiliğini de üstlenmişti.

Esirlerin ve mültecilerin çeşitliliği karşısında her zaman gerekli dilleri bilen tercümanları bulmak mümkün değildi. Akka, Haçlılar tarafından kuşatılınca Selahaddin Eyyübî tarafından Halife'ye gönderilen bir mektupta şöyle deniyordu: "...ordugâhlarında sayılamayacak kadar batı orduları, yabancı dillerde konuşanlar toplandı. Öyle ki, biri esir alınır veya iltica ederse onun dilini anlamak için çeşitli tercümanlara ihtiyaç oluyor. Biri ondan, başka biri birinci tercümandan, üçüncü kişi ikinci tercümandan tercüme ederek onun dediklerini anlatıyor..." (Ebû Şâme 2002: IV: 148; Şeşen 2000: 170).

1.8. Mülteciler (Müsteminler) ve Esirler

Esirler, tercümanların eşliğinde (İbn Şeddâd 1317: 115, 168) casuslar tarafından bazen de bizzat hükümdar tarafından sorguya çekilirler (İbn Şeddâd 1317: 142), sorgulama işi bittikten sonra ya taraflar arasında yapılan antlaşmalar neticesinde serbest bırakılır ya esir pazarlarında satılır ya da topluca öldürülürlerdi (İbn Şeddâd 1317: 142, 168-169, Şeşen 2000: 171, 185).

Esirlerin sorgulanmasında düşman orduya, şehre ve hükümdara dair sorular sorulur ve bunlarla ilgili teferruatlı bilgiler alınır. Örneğin, Akka'nın elden çıkışından sonra ele geçirilen Haçlı esirlerinin sorgulanmasında konu, şehrin durumu, savaş sırasında ölen askerlerin ve atların sayısı idi. Bu sorgulanma sırasında bir esirden alınan bilgiler İbn Şeddâd (1317: 168-169) tarafından şöyle kaydedilmektedir: “Akka'nın ekonomik durumunu sorduğumuzda esir, “Akka'dan ayrıldığımız gün halk 6 keratise (tekili: kırtas: Suriye'de bir tür para) doyuyordu. Hâlâ fiyatlar pahalı hattâ, halk 8 keratise doyuyor” dedi. Neden menzillere geç kalındığı sorulduğunda, “erzak ve adamlarla dolu gemileri bekledik” dedi. Akka'dan ayrıldıklarında yaralı ve ölü sayısını sorduğumuzda, “çok kişi” dedi. O gün helak olan atları sorduğumuzda, “400” dedi. Sonra esirin boynu vuruldu.”

Bir keresinde üç esirin sorgulanmasından da Arslan Yürekli Richard'ın yanında iki Müslüman bedevinin çalıştığı ve bu iki bedevinin İslâm askerlerinin sayıca az olduğunu söyleyerek Richard'ı savaşa teşvik ettikleri öğrenilmişti (İbn Şeddâd 1317: 172-173).

Haçlı tarafında da Müslüman esirler sorgulanıyordu. Esirler incitilmeden prenslerin önüne getiriliyor, korkunç tehditlerle niçin ve kim tarafından gönderildiği itiraf ettiriliyordu (Willermus Tyrensis 2016: 118).

Orta Çağ'da büyük ilticaların en yaygın sebebi, uzun süren kuşatmalar sırasında çekilen erzak sıkıntısı ve ardından gelen pahalılıktı. Örneğin, Eyyübîlerin Antakya kuşatması sırasında yukarıdaki sebeplerden ötürü şehir halkından ve Haçlı askerlerinden pek çok kişi Eyyübîlere sığınmış ve bu sığınmacılardan Haçlı ordusundaki gelişmelere dair pek çok şey öğrenilmişti (İbn Şeddâd 1317: 132, 140, 144; Ebû Şâme 2002: IV: 143).

1.9. Tüccarlar

Orta Çağ'da yeni gelişmelerin habercisi çoğu kez, uzak-yakın başka memleketlere gidip gelen tüccarlardı. Tüccarlar yabancı memleketlere giriş çıkışlarda, tarafların kabul ettiği antlaşmalar gereği, elbette şüpheli görünmedikleri müddetçe, serbestçe hareket ederler, diğer tüccarlarla ve halkla bir araya gelirlerdi.

Müslüman tüccarlar genelde aynı zamanda hacı kimliğini de taşımaktaydılar. İbn Cübeyr'in seyahat ettiği kervanların çoğu tüccar hacılardan oluşuyordu. Hac merkezi Mekke, İslâm coğrafyasında merkezî bir konumdaydı. İslâm dünyasının her tarafından Müslümanlar, burada toplanıyorlardı. Bu sebeple Hac, sadece dinî bir vazife değil, aynı zamanda İslâm dünyasının değişik bölgelerinden oldukça güçlü bir bilgi akışını temin yoluydu (Kramers 2003: 679). Nitekim İbn Vasıl (1977: III: 138-139), Yemen hâkimi Tuğtegin'den dul kalan eşi Zümrüd Hatun'un, adamlarını Mısır ve Şam haberlerini öğrenmeleri için Mekke'ye gönderdiğini ve bu casusların Mekke'de iken Şehinşah'ın oğlu Süleymanşah'ı bulup hatuna getirdiklerini söylemektedir.

Müslüman tüccarlar ve tüccar kimliğini taşıyan casuslar, Haçlıların ve ellerindeki şehirlerin durumlarıyla ilgili gelişmelerin Müslüman hâkimlere bildirilmesinde en önemli araçtı. Haçlılar döneminde Doğu Akdeniz'in liman kentleri, Avrupa'dan ve Bilâd-ı Şâm'ın muhtelif yerlerinden gelen büyük tüccar kabilelerinin âdeti buluşma noktasıydı. Müslüman tüccarlar bir yandan ticarî aktivitelerle uğraşırken bir yandan da Haçlı şehirleriyle ilgili, bilhassa savaş öncesi yapılan hazırlıkları Müslüman hâkimlere

aktarmak gibi mühim bir vazifeyi de yerine getirmekteydiler. II. Joscelin'in yapılan savaş hazırlıklarının Zengi'ye ulaşmasının önüne geçmek için 1138 Şubat'ında Antakya'da ve Hristiyanların elindeki diğer sahil bölgelerinde bulunan bütün Halebli tacirlerin tutuklanma emrini vermesi (İbn Kalânisî 2015: 140, İbnü'l Adim: II: 264; Demirkent 1994: II: 121), tüccarların bilgi akışında üstlendikleri rolden kaynaklanmaktaydı. Haçlı hâkimler de benzer şekilde pek çok gelişmeden tüccarlar aracılığıyla haberdar olmuştur (Heyd 2000: 191).

Eyyübîler, tüccar casusların deniz yoluyla ülkeye sızmasını önlemek için bazı önlemler almıştır. Yolcu gemilerindeki yolcuların adları, memleketleri, nitelikleri tek tek kaydedilmiş, zekâtı ödenmek üzere her birinin eşyası ve parası denetlenmiştir. Şüpheli görünen yolcular sıkı sorgulamalara tabi tutulmuştur. Nitekim İbn Cübeyr'in (2003: 19) gemisi İskenderiye'ye ulaştığında gemide bulunan hacı tüccarlardan Ahmed b. Hasan adlı Mağripli ülkesi hakkında bilgi alınmak üzere korumalar eşliğinde önce sultana, sonra kadiya ve ardından divân üyelerine ve sultanın dostlarına ifade vermek üzere dolaştırılmış, onlardan her biri kendisine sorular sormuş, notlar almış ve nihayetinde serbest bırakılmıştır.

2. Haberleşme Araçları

Orta Çağ İslâm dünyasında büyük şehirler arasında iletişimin en değerli aracı posta güvercinleriydi. Zengiler ve mirasçıları Eyyübîler geniş bir güvercin postası ağına sahiptiler. Nureddin Mahmud b. Zengi ülkesinin genişlemesi üzerine 1171-1172 yıllarında hudutlardan ve memleketinin her tarafından en kısa zamanda haberdar olmak için Kus ve Ayzab hududuna kadar burçlar yapılmasını ve buralarda posta güvercinleri bulundurulmasını emretmişti (İbnü'l Esîr 1987: XI: 301-302; İbnü'l Esîr 1963: 159; Bundârî 1971: I: 119; Ebû Şâme 2002: II: 150; Kalkaşendî 1922: II: 87). Nureddin döneminde sistemli bir şebekeye çevrilen bu ağ, posta güvercinlerine çokca önem veren Fâtımî ülkesinin (Kök 1991: 92), Selahaddin Eyyübî tarafından ülkeye dâhil edilmesiyle genişledi ve güçlendi. İsmâîlî lider Reşideddin'in 1176'da güvercin şebekesini Selahaddin'in emrine vermesi Eyyübîlerin güvercin postası ağını daha da büyüttü (Mazaherî 1972: 135).

Posta güvercinlerinden yalnızca Türk-İslâm devletleri değil bölgedeki Haçlılar da faydalandılar. Thomas Fuller (Allen 2009: 103-104), 1099 yılının Mayıs ayının ortalarında Haçlıların Kudüs'e ulaşmasından söz ederken "İlk ışık sabahın haberlerini getirdiğinde onlar tekrar savaştı çünkü onlar bir güvercinin kanatlarına bağlı bir mesajı buldular. Bu ülkede mesajları güvercin kanatlarında göndermek yaygındır." demektedir. Anonim Süryani Vekayinâmesi'nde (2005: 39; Demirkent 1994:II: 67) Aksungur Azaz'ı kuşatınca Azaz'dakilerin II. Baudouin'e durumu iletmek amacıyla bir adamın koynuna bir posta güvercini soktukları ve bu adamın Türkler arasından geçerek Antakya'ya ulaştığı yazmaktadır. Aynı kaynakta ayrıca, Antakya'dakilerin Azaz'dakilere yardıma geleceklerine dair mesajlarını yine posta güverciniyle gönderdikleri ancak bu güvercinin yanlışlıkla Türk karargâhına indiği kaydedilmektedir. 1204 yılında İstanbul'un düşüşü haberlerinin iletilmesinde de posta güvercinleri kullanılmıştır. Bir güvercin bu haberle Venedik'e uçuruldu ki bu uçuş 700 milden fazlaydı. Güvercin postasından Moğol istilasına kadar istifade edilmiştir. Moğollar bu güvercinlerin neredeyse tamamını yemiştir. Bu hadise yine de Orta Doğu

ve Avrupa'nın içinde güvercin postasının kurulmasına engel olmamıştır. Avrupa'daki eğitilmiş güvercinlerin çoğu Haçlılar tarafından getirilmiştir. Haçlılardan çok daha sonraki dönemlerde özellikle XVI. yüzyılda İran'dan posta güvercinleri getirilmeye devam etmiştir (Allen 2009: 104).

Posta güvercinleri hızlı olmakla birlikte Orta Çağ'da en hızlı haberleşme aracı ayna idi. Aynadan sonra menâvir, sonra posta güvercinleri, sonra da beridler gelmekteydi (Kalkaşendî 1922: XIV: 398). İran'da bulunan XIII. yüzyıla ait tabaklarda posta güvercinlerinin yanı sıra aynalardan da faydalandığını görmekteyiz (EK).

Haberleşmede aynayı hız bakımından menâvir takip etmekteydi. Menâvir, gece ateşin, gündüz dumanın yükseldiği yerlerdi. Menâvirler bazen bir dağın başında bazen yüksek bir binada olurdu. Ateşin ve dumanın yükselmesi düşmanın durumunda değişiklik olduğunun habercisi idi. Her menavirde nöbetçi gözcüler ve dürbünler mevcuttu (Kalkaşendî 1922: XIV: 398). Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları düşman hücumu karşısında bu ateş kulelerinden yararlanmışlardır. Bu üçlü haberleşme sistemi Eyyübîler tarafından, Anadolu Selçuklu topraklarına komşu yerlerde kullanılmıştır (Duggan vd.2016: 20). Suriye bölgesinde Haçlılar da dumanla haberleşme yöntemini uygulamıştır. Urfalı Mateos (Demirkent 1994: II: 66), Aksungur ile Tuğtekin'in Haçlıların elindeki Azaz'ı alacakları sırada Haçlı liderleri Azaz Kalesi içinde bulunanlara haber gönderip Türklerin hareket ettiklerini görünce kendilerine kaleden duman çıkararak haber vermelerini emrettiğini yazmaktadır. Ona göre bu plan aynen uygulanmış, Türkler kaleden verilen duman işaretiyle geri dönen Frankların karşısında bozguna uğramıştır.

Diğer bir haberleşme aracı davul ve boru idi. Büyük Selçuklu ordusunda, kullanılan silahlara ve savaşta gösterilen faaliyetlere göre uzman savaşçı gruplar bulunmaktaydı. Orduda muharip sınıfları dışında, bayraktarlar, davulcular, borazancılar gibi gayri muharip sınıflar da yer almaktaydı (Köymen 2001: 263-265). Türkiye Selçuklularında da savaşta borular ve davullarla işaret ve komutlar verilirdi (Altınölçek 1999: 752). Davul ve boruların çalınması, ordunun hemen toparlanması, saldırı düzenine geçmesi için uyarı anlamına geldiği gibi bir savaş hilesi olarak da kullanılmaktaydı. Anonim Süryani Vekayinâmesi'nde (2005: 24) Emir Mevdud'un Samsat yolunda ilerlerken Haçlıların kaçtığını haber alınca saldırıya geçmek için emir verdikten sonra tellalların bağırdığını ve boruların çalındığını kaydetmektedir. Yine aynı kroniğin müellifi (2005: 25), Urfa muhasarası sırasında Emir Mevdud komutasındaki bir grup askerinin surlardan iplerle içeri çekildiğini gören nöbetçilerin bağırışması üzerine dışardaki Türklerin düşmana saldırının o taraftan olduğu zannını vermek için davullar ve borular çalmaya başladıklarını söylemektedir. Aynı kaynaktan (2005: 71) 1148 yılının sonunda Yağra'da Haçlıların Nureddin'nin karargâhına yaptıkları baskında erkek ve kadın köleleri, davulları, boruları, şarkıcı kızları ve çalgıcıları alıp Antakya'ya gittiklerinden bahsedilmektedir. Haçlılar Akka'yı kuşatıp şehrin dışarıyla bağlantısını kesince Akka müdafileriyle Müslüman ordusu arasındaki haberleşme de yüzücüler ve kösle sağlanmıştır. Ne zaman düşman şehre yaklaşırsa halk kös çalmış, Selahaddin Eyyübî de onlara köslerle karşılık vermiştir (Ebû Şâme 2002: IV: 145; Şeşen 2000: 169).

Haberleşme aracı olarak kullanılan bir başka araç da bayraktı. İbnü'l Esîr (1987: XII: 62), 12 Temmuz 1191'de Akka'daki Müslüman ahali Franklara karşı

şehri müdafaadan aciz kalınca, dışarıdaki Müslümanlar görşün diye bayraklarını salladıklarını ve bunun, sıkıntıya düşüklerini ifade etmek için kullandıkları bir parola olduğunu belirtmektedir.

Haberleşmede okdan da faydalanılmaktaydı. Selahaddin Eyyûbî bu yöntemi, İnaloğullarının elindeki Amid'i kuşatması (13 Nisan 1183) sırasında kullanmıştır. Muhasara sırasında Selahaddin şehir halkını kendi tarafına çekmek için şehri teslim ettiklerinde vergilerin kaldırılacağını vs. içeren vaadlerle dolu yazıları okların ucuna bağlatıp şehre attırmıştır (Ebû Şâme 2002: III: 98).

Savaş zamanlarında deniz kıyısındaki yerlerle iletişim yüzücülerle sağlanmıştır. Örneğın, Haçlıların Akka'yı kuşatması sırasında İsa adlı yüzücü gece ve gündüz düşmanın gaflet anında sırtında nafaka ve yazırlarla bir taraftan dalıyor diğer uçtan çıkıyor, şehre girdiğini posta güvercinleriyle haber veriyordu (İbn Şeddâd 1317: 120,160; İbnü'l Esîr 1987: XII: 45).

Sonuç

Zengiler Devleti'nin kurucusu Atabeg İmâdeddin Zengi, istihbarat şebekesini devletin geleceğini belirleyen temel kurumlardan biri olarak değerlendirmiş ve bu nedenle sağlam temeller üzerine inşa ederek işlevselliğini yüksek bir noktaya taşımıştır. Bunun nedeni, mevcut siyasi ortamın şartları kadar onun yüksek yönetici vasıflarına sahip olmasıyla da ilgilidir. Nureddin Mahmud ve Selahaddin Eyyûbî istihbarat hususunda Atabeg Zengi'nin takipçisi olmuşlardır.

Zengiler ve Eyyûbîler döneminde posta ve istihbarat, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Divânü'l-inşâ'nın sorumluluğuna bırakılmıştır. Divânü'l-inşâ'nın kapsamında istihbarat işi için farklı daireler oluşturulmuştur. Bu daireler, tamiyye, berîd (kâsîd, neccâbe, sâi), casus ve tercüman daireleridir.

Atabeg Zengi ve Selahaddin Eyyûbî'nin casusları iç ve dış istihbaratta önemli görevler yüklenmişlerdir. Zengi'nin casusları bilhassa Urfa'nın fethinde, Eyyûbî casusları da Selahaddin Eyyûbî'ye yönelik Fatımî, İsmailî ve Haçlıların da iştirak ettiği entrikaların ve suikastlerin önüne geçerek çok mühim bir başarı yakalamışlardır.

Haçlılarla ve diğer ülkelerle ilgili bilgi akışı, casuslar, haberciler, tercümanlar ve elçilerin yanı sıra esirler, mülteciler, tüccarlar ve halk vasıtasıyla kesintisiz devam etmiştir. Söz konusu dönemlerde en yaygın haberleşme aracı posta güvercinleridir. Nureddin zamanında posta güvercini ağı sistemli bir hale getirilmiş, Selahaddin Eyyûbî döneminde daha da genişletilmiştir. Haçlılar da haberleşmede posta güvercinlerinden istifade etmişlerdir. Bunların dışında, haberleşmede menavir, ayna, boru, bayrak ve davul kullanılmıştır.

EK: Duggan'ın (2016: 19) makalesinden alınan İran, 1200 tarihli bu kaseğin iç yüzünde, merkezde, tahtta hükümdar oturmaktadır. Yöneticinin solundaki figür haberciyi tasvir etmektedir. Kaseğin iç kenarında atlı haberciler, posta güvercinleri ve mesajların yanıp sönmek üzere gönderilmesini sağlayan dairesel aynalar yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- el-Rebiî, Abdullah B. Abdurrahman, 1994, *Eseru 'ş-Şarki'l-İslâmî fi'l-fikri'l-Avrûbî Hilâl el-Hurûbî's-Salîbiyye*, Riyad.
- Abû'l Farac, 1999, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza DOĞRUL, Ankara: TTK.
- Allen, Barbara, 2009, *Post Pigeon*, London: Reaktion Books Ltd.
- Alptekin, Coşkun, 1987, "Musul Atabeğliği Zamanında Posta Teşkilâtı", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 14-17.
- Altınölçek, Haşmet, 1999, "Askerî Musiki Geleneği ve Mehterhanenin Bir Kurum Olarak Yerleşme Süreci", *Osmanlı*, X, Ankara, s. 751-755.
- Anonim *Süryani Vekâyinâmesi*, 1993, "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle", Çev. A.S. TRITTON, *JRAS*, s. 273-305.
- Anonim *Süryani Vekayinamesi, I ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, 2005, Çev. Vedii İLMEN, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Aşrî, Osman Abdullah, 1983, *El-İsmâiliyyun fi Bilâdi's-Şâm 'Ala Asri'l-Hurûbî's-Salîbiyye*, Külliyyetü'l-adâb camiatü'l-Kahira bi'l-Hartum.
- Bundârî, 1999, *Zubdetu'n-Nursa ve Nuhbetu'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin BURSLAN, Ankara: TTK.
- Cahen, Cloude, 2010, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu Batı*, Çev. Mustafa DAŞ, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Demirkent, Işın, 1994, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 1118-1146, II, Ankara: TTK.
- Duggan, T. M. P - Mehmet Emin ŞEN, 2016, "On the Exercise of Coastal Control through Observation and Long Distance Communication Systems in Seljuk Territory in the XIIIth Century", *Phaselis*, II, s. 9-29.
- Ebû Şâme, 2002, *Kitâb el-Ravzateyn*, I-IV, Tahkik: İbrahim Şemsuddin, Beyrut: Dârü'l kütübi'l-İlmiyye.
- El-Feth B. Ali El-Bundârî, 1971, *Sena'l Barku's-Şâmi*, I, Tahkik: Ramazan Şeşen, Beyrut: Dârü'l kitâbi'l-cedîd.
- Heyd, Wilhem, 2000, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya KARAL, Ankara: TTK.
- Hitti, P. K., 2011, "The impact of the Crusades on Eastern Christianity", "Haçlı Seferleri'nin Doğu Hristiyanlığı Üzerindeki Etkileri", Çev. S. Haluk KORTELE, *Mediterranean Journal of Humanities*, V/2, s. 255-259.
- Huseyn, Muhsin Muhammed, 1986, *El-Ceyşu'l-Eyyûbî fi 'Ahdi Salahaddin*, Bağdat: Muessesetu risâle.
- İbn Battûta, 2000, *Tuhfetu'n-nuzzâr, İbn Battûta Seyahatnamesi*, II, Çev. İnceleme ve Notlar: A. Sait AYKUT, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Bibi, 1996, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, I, Çev. Mürsel ÖZTÜRK, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İbn Cübeyr, 2003, *Rihle, Endüslüs'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail GÜLER, İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Kalânîsî, 2015, *Tarihu Zeyli Dımaşk, Şam Tarihine Zeyl-I ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev. Onur ÖZTAĞ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- İbn Kesîr, 1998, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turki, Cize: Hicr Basım ve Yayın.

- İbn Kesir, 2000, *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslam Tarihi*, XIII, Çev. Mehmet KESKİN, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Şeddâd, 1317, *Nevâdiru's-Sultaniyye fi'l-Mehâsini'l-Yusûfiyye*, Mısır: Yayımlayan yok.
- İbn Vasil, 1977, *Muferrricu'l-Kurûb*, III, Tahkik: Cemaluddin eş-Şeyyâl, Kahire: Yayımlayan yok.
- İbnü'l Adîm, 1954, *Zübdetü'l Haleb*, II, Tahkik: Sâmi Dehhân, Dımaşk: Institut Français de Damas.
- İbnü'l Esîr, 1963, *Et-Târihü'l-bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mevsıl*, Tahkik: Abdulkadir Ahmed Tuleymat, Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise.
- İbnü'l Esîr, 1987, *El-Kâmil fi't Tarih, İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't Tarih Tercümesi*, X-XII, Çev. Abdülkerim ÖZAYDIN- Ahmet AĞIRAKÇA, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İzzeddin İbn Şeddâd, 1998, *el-Alâku'l Hatîra*, III/I, Tahkik: Yahya Abbâre, Dımaşk: Vezâretu's- Sakafe ve'l-İrşad el-Kavmî.
- Kalkaşendî, 1922, *Subhu'l 'Aşa*, I, II, IX, XIV, Kahire: Dâru'l kütübî'l Mısıriyye.
- Kallek, Cengiz, 1993, "Casus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VII: 163-166. Erişim tarihi: 05.20.2017, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia>.
- Kök, Bahaeddin, 1992, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Köprülü, Fuad, 2001, "Berîd", *İslam Ansiklopedisi*, II, Eskişehir: Etam Aş. Matbaa, s. 35-36.
- Köymen, Mehmet Altay, 2001, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III (Alp Arslan ve Zamani)*, Ankara: TTK.
- Kramers, I.H., 2003, "Geography and Commers", "Coğrafya ve Ticaret", Çev. Murat AĞARI, *İslâmi Araştırmalar*, 16/4, s. 678-687.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, 2013, *Eyyübî Devlet Teşkilâtı*, Ankara: TTK.
- Lewis, Bernard, 1953, "Saladin and the Assassins", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*, 15/ 2: 239-245.
- Lewis, Bernard, 2014, "İsmailîler ve Haşhâşiler", Çev. Mustafa ALİCAN, *Tarih Okulu Dergisi* 7, c. XX, s. 451-504.
- Mazaherî, Ali , 1972, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye ÜÇÖK, İstanbul: Varlık Yayınları.
- MUTÇALI, Serdar, 1995, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık.
- Nizâmülmülk, 1987, *Siyasetnâme*, Çev. Nurettin BAYBURTLUGİL, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Pages, Meriem, 2007, *The Image of The Assassins in Medieval European Texts*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Massachusetts.
- Pehlîvanlı, Hamit, 2002, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 279 -285.
- Rijâ, Âl'â Hammâd, 2005, *Kâtib al- Sirr (or Mamluk's Private Secretary) In the Bahri and Burji Sultanate an Analytical and Historical study 648-923 A.H /1250-1517 B.C*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Baghdad, College of Arts.
- Runciman, Steven, 2008, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II-III, Çev. Fikret İŞILTAN, Ankara: TTK.

- Sevim, Ali, 1989, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l Adîm, Bugyetü'î-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: TTK.
- Şeşen, Ramazan, 2000, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul: İSAR.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 1988, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: TTK.
- Willermus Tyrensis, 2016, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, Çev. Ergin AYAN, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yazıcı, Nesimi, 1986, "Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâzahalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1, s. 377-386.

